

Monika Białek<http://orcid.org/0000-0001-5872-0674>

Uniwersytet Gdański

monika.bialek@ug.edu.pl

DOI: 10.35765/pk.2022.3904.19

Trudne tematy. Środkowoeuropejska narracja historyczna na przykładzie polskiego reportażu radiowego

STRESZCZENIE

W artykule rozpatrywany jest reportaż radiowy jako dzieło sztuki audialnej oraz jako przykład medialnej narracji historycznej. Analizie zawartości zostały poddane reportaże radiowe powstałe w Polskim Radiu po 1989 r., czyli transformacji ustrojowej, która dokonała się w krajach Europy Środkowej i Wschodniej. Z kolei analiza tematyczna została zawężona do reportaży podejmujących narrację historyczną, która dotyczy relacji Polski z jej sąsiadami (Czechy i Niemcy). Podjęto próbę syntetycznego ujęcia i scharakteryzowania tej narracji z uwzględnieniem stylistyki przekazu oraz technik organizacji materii audialnej. Analiza nie ogranicza się do poetyki przekazu, ale uwzględnia także wpływ ideologii społeczno-politycznej na sposób prowadzenia narracji.

SŁOWA KLUCZE: reportaż, narracja historyczna, dzieło audialne, radio

ABSTRACT

Difficult Topics. Central European Historical Narrative on the Example of Polish Radio Reportage

The author tackles a radio feature as a work of audio art and an example of a historical narrative in the media. Radio features broadcast by the Polish Radio after 1989, i.e., the system transformation which took place in the countries of Central and Eastern Europe, were analysed with respect to their content. The thematic analysis was narrowed down to the features dealing with the historical narrative pertaining to the relations between Poland and its neighbours (Czech Republic and Germany). An attempt was made to approach this narrative and to characterise it synthetically, accounting for the style of the communication and the techniques of organising the audio material. The analysis is not limited to the poetics of the communication, but it also includes the impact of the socio-political ideology on the mode of the narrative.

KEYWORDS: reportage, historical narrative, feature, radio

Sugerowane cytowanie: Białek, M. (2022). Trudne tematy. Środkowoeuropejska narracja historyczna na przykładzie polskiego reportażu radiowego. © *Perspektywy Kultury*, 4(39), ss. 283–297. DOI: 10.35765/pk.2022.3904.19.

Reportaż radiowy, który stanowi relację z rzeczywistości, może być także rozpatrywany jako artystyczna forma dziennikarstwa radiowego, na Zachodzie nazywana *feature*. Łączy on w sobie elementy informacyjne, publicystyczne i artystyczne, a jego najważniejsze wyznaczniki to aktualność, autentyczność i atrakcyjność. Zakres tematyczny reportaży zrealizowanych w Polskim Radiu jest bardzo szeroki, natomiast w ostatnich dwóch dekadach można zaobserwować rozwój reportażu historycznego. Warto przanalizować go jako narrację, wychodząc od założeń zaproponowanych przez Haydena White'a (Burzyńska i Markowski, 2007), który pracę historyka nazywa aktem poetyckim, a narrację historyczną traktuje jako dzieło literackie. Zgodnie z założeniami White'a: „W perspektywie narratystycznej narracja historyczna jest formą nakładaną na rzeczywistość, która jako taka przestaje być przedmiotem dyskusji. Zamiast niej dyskutowane są sposoby reprezentacji przeszłości” (Burzyńska i Markowski, 2007, s. 512). Propozycja White'a została poszerzona przez New Historicism, zajmujący się „ideologiczną relacją między tekstem a rzeczywistością historyczną” (Burzyńska i Markowski, 2007, s. 499).

Celem artykułu jest opisanie polskich reportaży radiowych, w których podjęta została tematyka trudnych relacji historycznych pomiędzy Polską i Czechami oraz Polską i Niemcami, a także przedstawienie ich medialnych kontekstów. Zakres tematyczny został zawężony do współczesnej historii obejmującej w przypadku relacji polsko-czeskich wydarzenia związane w interwencją wojsk Układu Warszawskiego w Czechosłowacji w 1968 r., a w przypadku relacji polsko-niemieckich okres II wojny światowej. Artykuł odpowie na postawione pytania badawcze: W jaki sposób podejmowane są wymienione wcześniej zagadnienia? Czy zaprezentowana w reportażach tematyka znalazła kontynuację w innych mediach lub w przestrzeni społeczno-politycznej?

Do badania zastosowano metodę ilościową i jakościową – analizę dyskursu medialnego (za: Lisowska-Magdziarz, 2006). Metoda ilościowa, zastosowana na początku badania, pozwoliła wyłonić reportaże, które zostały poddane badaniom jakościowym. Rozpatrywano relacje pomiędzy dyskursem a kontekstem jego występowania; z ciągu relacyjnego: autor – odbiorca – kontekst – uprzedzenia – obiektywizm czy równowaga – konsekwencje (za: Lisowska-Magdziarz, 2006), na potrzeby tego artykułu podczas opisu skupiono się na kontekście i konsekwencjach. Dyskursy w mediach nie funkcjonują w izolacji, dlatego ich przekaz można w pełni zrozumieć tylko wtedy, gdy weźmie się pod uwagę konteksty. W tym przypadku uwzględniono polski kontekst kulturowy oraz polską sytuację społeczno-polityczną. Jako konsekwencje przyjęto zaobserwowane oddziaływanie w sferze publicznej badanego dyskursu medialnego. W artykule, ze względów formalnych, wykazane zostaną przykłady takich działań, bez

szerszego omówienia ich skutków (m.in. w kategoriach skutków krótko- i długotrwałych), natomiast może to stanowić punkt wyjścia do dalszych badań w różnych dyscyplinach naukowych. Osiągnięciu celu badawczego posłużyła także analiza tematyczna oraz analiza treści badanych tekstów medialnych¹.

Analiza reportażu, z uwzględnieniem społecznego wpływu na ostateczny kształt historycznej narracji medialnej, pozwala znacząco wzbogacić interdyscyplinarne rozważania na temat radiowego reportażu historycznego, a także zainicjować poszerzenie perspektywy badawczej. Przyjęto perspektywę medioznawczą, chociaż reportaż radiowy jako dzieło sztuki audialnej mocno powiązane z rzeczywistością może stanowić interesujący materiał badawczy również dla naukowców innych dyscyplin. To otwiera nowe perspektywy badawcze i pozwala na analizowanie tekstu audialnego w szerszym kontekście.

Omawiane w artykule reportaże radiowe stanowią grupę artystycznych form dźwiękowych, pojmowanych jako dzieła audialne, które można i powinno się traktować jak dzieło sztuki. O „zawieszeniu tego gatunku między dziennikarstwem a sztuką” pisała badaczka radia Elżbieta Pleszkun-Olejniczakowa (Pleszkun-Olejniczakowa, 2012, s. 70). *Popularna encyklopedia mass mediów* określa ten gatunek następująco:

Reportaż radiowy – popularna forma radiowego dokumentu, której podstawą jest autentyczne wydarzenie, człowiek w realnym dramatycznym wymiarze, tworzywem zaś udramatyzowany świat dźwięków, relacja o rzeczywistości. Za granicą odpowiednikiem terminu „reportaż” jest ang. *feature*. Proste reportaże mają charakter sprawozdań z rozmaitych wydarzeń o dużym znaczeniu społecznym, publicystycznym lub historycznym. Reportaże artystyczne przyjmują postać zamkniętej kompozycji, o silnie zarysowanych walorach artystycznych. Autor wyraża w nich swój stosunek do rzeczywistości, którą opisuje dźwiękiem (Skrzypczak, 1999, s. 468).

Reportaż artystyczny łączy w sobie dwie funkcje: informacyjną i estetyczną, korzysta z radiowych środków wyrazu i możliwości realizacji dźwięku, podobnie jak słuchowisko, jednak wyróżnia go wymóg autentyczności. Jak stwierdza polski reportażysta Jan Smyk:

---

1 W artykule pominięto zagadnienia z zakresu estetyki reportażu, które, choć bardzo ważne przy analizie dzieła audialnego, w tym przypadku, ze względu na ograniczenia redakcyjne, mogą być tylko zasygnalizowane. Fonosfera, gesty foniczne, głos jako znak foniczny postaci (oraz inne radiowe środki wyrazu) zostały opisane przez badaczy dzieł radiowych w pracach poświęconych dziełom audialnym (zob. m.in. Bachura, 2012; Kaziów, 1973; Pawlik, 2014; Wójciszyn-Wasil, 2012).

Radiowy reportaż artystyczny zrodził się z tęsknoty za refleksją, z potrzeby uporządkowania świata, odpowiedzi na pytania o sens zjawisk. (...) Przez wielu uznawany jest za radiową arystokrację. Jest więc gatunkiem wyjątkowym (Smyk, 2018, s. 9).

Reportaż radiowy, pomimo że jest obecny w przestrzeni medialnej od blisko stu lat, nie doczekał się wielu opracowań naukowych. Dostępne monografie próbujące usystematyzować ten gatunek radiowy (zob. Białek, 2010; Klimczak, 2011) nie wyczerpują zagadnień związanych z reportażem. Cieszyć może fakt, że pojawia się coraz więcej badaczy podejmujących tę tematykę, jednak na tym polu badawczym wciąż pozostaje wiele przestrzeni do opisanie. Jedną z nich jest powiązanie dyskursu medialnego, w tym przypadku reportażu dźwiękowego, w szerszym kontekście oraz badanie społecznych skutków dyskursu. Niniejszy artykuł jest pierwszą próbą podjęcia takich działań.

Materiał badawczy, służący do poniższych rozważań, stanowią reportaże, które powstały (i zostały wyemitowane) w Polskim Radiu po 1989 r. Ta cezura czasowa wydaje się oczywista – transformacja ustrojowa w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej oraz zmiany, jakie wraz z nią nastąpiły w polskiej radiofonii: zniesienie cenzury, powrót do pracy dziennikarzy negatywnie zweryfikowanych w czasie stanu wojennego, a także pojawienie się nowego pokolenia dziennikarzy, pracującego według zachodnich wzorców. Czynniki te w istotny sposób wpłynęły na tematykę realizowanych reportaży. Dodatkowe zawężenie materiału badawczego do produkcji Polskiego Radia wynika z faktu, że reportaże radiowe (pojmowane jako dzieła audialne) powstają głównie w rozgłośniach radiofonii publicznej². Badaniem objęto blisko 500 reportaży radiowych, powstałych i wyemitowanych w Polskim Radiu w latach 1990–2020. Z tej liczby przeanalizowanych prac wyodrębnione zostały reportaże o tematyce historycznej, podejmujące zagadnienia relacji polsko-czeskich oraz polsko-niemieckich. Podczas badania okazało się, że historia stosunków pomiędzy Polską i Czechami ma nikłą reprezentatywność w reportażach dźwiękowych i została zredukowana jedynie do wydarzeń z 1968 r. Inwazji na Czechosłowację poświęcono dwa reportaże radiowe i to one zostały poddane analizie. Nie oznacza to jednak, że mała reprezentatywność tego tematu może sugerować ignorowanie zagadnienia. Wynika to z dążenia reportażystów do oryginalności (w tym także tematycznej) tworzonej dzieł audialnych (Białek, 2019, s. 117–131). Inaczej przedstawia się

2 Niemniej jednak w ostatnich miesiącach nastąpiła zauważalna zmiana. Prywatne rozgłośnie radiowe coraz częściej zamieszczają na swoich stronach internetowych reportaże dźwiękowe w formie podcastów.

kwestia frekwencyjności w reportażu radiowym zagadnień historycznych relacji polsko-niemieckich. Ponieważ w tym przypadku reprezentacyjność jest wysoka, dokonano zawężenia tematycznego do reportaży prezentujących odmienny od dotychczasowego obraz tych relacji. Przyjęto takie kryterium ze względu na jego nową jakość oraz szeroki, globalny kontekst dyskursu medialnego. Do analizy wyodrębniono dwa reportáže prezentujące dobre postawy Niemców i są to jedyne reportáže podejmujące to zagadnienie, jakie powstały w Polskim Radiu. Odrębny opis poświęcono dźwiękowej opowieści o miłości pomiędzy Polakiem i Niemką. Wybrano ten reportaż, ponieważ miał kontynuację w innych mediach, a jego bohaterowie stali się rozpoznawalni nie tylko w przestrzeni medialnej. Nie ma innego radiowego reportażu historycznego (podejmującego zagadnienia relacji polsko-niemieckich), który w podobny sposób wywołałby lawinę publikacji, także w mediach zagranicznych.

Wybrane do opisu reportáže zostały podzielone na dwie kategorie, tworzące grupę tzw. trudnych tematów, których podejmowanie w dyskursie publicznym wiąże się z przełamywaniem uprzedzeń, barier, a nawet swoistego tabu. Dlatego polsko-czeskie relacje historyczne, zredukowane przez reportażystów do przemilczanego przez lata ataku na Czechosłowację, określono jako temat wstydlivy, natomiast nowe, odmienne spojrzenie na relacje polsko-niemieckie określono jako temat przewartościowany.

Polska – Czechy: temat wstydlivy

„Jest w kalendarzu taki dzień, którego my, Polacy, wstydzimy się. Jest taki dzień, o którym Czesi chcieliby zapomnieć, choć także o nim nie mówią: 21 sierpnia 1968 – czarna data w stosunkach polsko-czeskich. Aby móc się pojednać, trzeba najpierw usłyszeć, co naprawdę się wydarzyło” – w taki sposób Polskie Radio Opole zapowiada reportaż *Lech, Czech i Rus* (Chimiak i Szybińska, 2012) mówiący o udziale polskich wojsk w najeździe na Czechosłowację³. W relacjach polsko-czeskich kwestia inwazji wojsk Układu Warszawskiego na Czechosłowację w 1968 r. stała się tematem wstydlivym. W okresie obowiązującej cenzury nie był on podejmowany w mediach, nie można jednak zaliczać go do kategorii tematów zapomnianych, lecz do przemilczanych. Temat ten funkcjonował w świadomości społecznej, ale nie istniał w oficjalnych przekazach medialnych i historycznych.

---

3 Opis reportażu, jak i sam reportaż można znaleźć na: <https://radio.opole.pl/123,200,lech-czech-i-rus-czechoslowacja-68-reportaz-adri>

Jako pierwszy do tego wydarzenia nawiązał polski dokumentalista Maciej Drygas, realizując film dokumentalny *Ustłyszcie mój krzyk* (Drygas, 1991). Dopiero ten film wprowadził do zbiorowej świadomości Polaków postać Ryszarda Siwca, opowiadając o jego proteście przeciwko inwazji na Czechosłowację⁴. Wykorzystano w nim utajnione wcześniej zdjęcia Polskiej Kroniki Filmowej. To historia o dramatycznym akcie samospalenia, którego dokonał Ryszard Siwiec w 1968 r. podczas centralnych obchodów dożynkowych na Stadionie Dziesięciolecia w Warszawie, w obecności mediów, szefów partii, dyplomatów i 100 tys. widzów. Czyn ten pozostał niezauważony i pominięty w oficjalnych relacjach⁵. Drygas, zbierając materiały do filmu, przeprowadził swoiste śledztwo dziennikarskie. Przeglądał nagrania archiwalne Polskiej Kroniki Filmowej, rozmawiał z nielicznymi świadkami, dotarł do rodziny. W efekcie, po ponad roku pracy nad dokumentacją, powstał film, o którym autor pisze, że „zbudowany został ze strzępów pamięci” (Drygas, 2010, s. 309).

Rok później Drygas stanął przed trudnym zadaniem ponownego zrealizowania opowieści o Ryszardzie Siwcu; tym razem miał powstać dokument na zamówienie Polskiego Radia. Aby stworzyć go w sposób odmienny i równie ciekawy, autor musiał znaleźć inny klucz dramaturgiczny. Powstał reportaż radiowy zatytułowany *Testament* (Drygas, 1992), którego osiłą konstrukcyjną stał się zapis ostatniej woli Ryszarda Siwca. Tytułowy testament to list do żony napisany przez głównego bohatera na kilka godzin przed tragedią. To przesłanie nigdy nie trafiło do rodziny. Zostało przechwycone przez SB i dopiero, za sprawą Drygasa, po 23 latach list dotarł do najbliższych. W ostatnim słowie Ryszard Siwiec przykazuje swoim dzieciom: „Nie dajcie nigdy odebrać sobie wiary w Boga, wiary w człowieka, w jego dążenia do wolności i prawdy” (Drygas, 1992). Drygas, decydując się na konstrukcję opowieści jako „opowieści o krzyżu, który rodzina Siwca będzie dźwigała do końca życia” (Drygas, 2010, s. 310), zbudował odmienną od realizacji filmowej historię. Udało mu się stworzyć spójną i wyrazistą opowieść wywołującą czytelne obrazy skojarzeniowe. Jak wspomina sam autor, była to jego pierwsza próba opowiedzenia historii tyłko za pomocą dźwięków:

Szybko zrozumiałem, że dźwięk rozpięty pomiędzy dwoma kolumnami głośnikowymi daje się – podobnie jak obraz – ułożyć w bliskich i szerokich

4 Film wielokrotnie był nagradzany podczas festiwali filmowych w Polsce i za granicą (m.in. w San Francisco i Melbourne).

5 Bezpośrednim świadkiem zdarzenia Służba Bezpieczeństwa wmowiła, że był to czyn szaleńca, dziennikarze krajowi i zagraniczni otrzymali zakaz publikacji na ten temat. Kiedy pół roku później w Pradze podpalili się Jan Palach, dowiedział się o tym cały świat. Dopiero rok później w polskiej audycji Radia Wolna Europa powiedziano o proteście Ryszarda Siwca.

planach, że rozstawiając poszczególnych bohaterów bardziej z prawej lub lewej strony, można ułożyć geograficę miejsca. I wtedy przyszło mi do głowy, że to, co robię, jest w rzeczywistości realizacją filmu dokumentalnego dla niewidomych (Drygas, 2010, s. 310).

Określenie „film dla niewidomych” dobrze oddaje istotę reportażu radiowego. Poprzez percepcję dźwiękową odbiorca tworzy obrazy skojarzeniowe, „oglądając” w swojej wyobraźni film. Cała sztuka polega jednak na tym, żeby przekaz dźwiękowy był na tyle czytelny, aby słuchacz mógł bezbłędnie go odczytać, i na tyle atrakcyjny, by chciał wysłuchać opowieści do końca i zaangażował się w jej odbiór (Białek, 2019). W reportażu *Testament* Drygas włącza do głównej osi konstrukcyjnej dodatkowe elementy akustyczne: realizację teatralną, typową dla słuchowiskowa radiowego (scena czytania dokumentów SB), autentyczne nagrania z Polskiej Kroniki Filmowej oraz Radia Wolna Europa. Dzięki temu zabiegowi artystycznemu udało mu się zbudować spójną i interesującą, audialną opowieść o człowieku, który po latach stał się symbolem protestu przeciwko złu całego świata, unikając jednocześnie tworzenia spiżowego pomnika. Poprzez zabiegi dźwiękowego wykorzystania ostatniego listu, odczytywanego przez członków rodziny, Drygas stworzył akustyczny portret człowieka, który w swojej zwyczajności stał się uniwersalnym bohaterem. Ten dokument radiowy został doceniony na arenie międzynarodowej i w 1992 r. otrzymał nagrodę na Prix Italia, najważniejszym konkursie radiowym na świecie.

Zarówno film dokumentalny, jak i reportaż radiowy spotkały się z dużym uznaniem nie tylko podczas konkursów i przeglądów dziennikarskich, ale także w powszechnym odbiorze. Uczestnicy internetowych grup dyskusyjnych wielokrotnie omawiali dzieła Drygasa w odniesieniu do współczesnych realiów, kwestii wolności i przynależności do różnych struktur, w tym Unii Europejskiej⁶, a grupy narodowców uczyniły Ryszarda Siwca swoim idolem. Siwiec stał się także bohaterem popkultury. W powieści kryminalnej *Era Wodnika* (Sowa, 2010) pojawia się wątek samospalenia, wzorowany na proteście Siwca. W 2011 r. został on wspomniany w utworze hip-hopowym *Parias*, a 2014 r. inny zespół hip-hopowy PRO8L3M, zainspirowany czynem Siwca, nagrał utwór *Krzyk*. Natomiast poeta i muzyk neofolkowy Dawid Hallmann stworzył tekst piosenki *Cena*, w którym wykorzystał fragmenty testamentu Ryszarda Siwca, z kolei rapper Taco Hemingway wspomina Siwca w utworze *Influenza*.

---

6 Dyskusje wokół filmu i dokumentu radiowego toczyły się na różnych forach internetowych, między innymi można je znaleźć na: <https://www.filmweb.pl/film/Us%C5%82yszcie+m%C3%B3j+krzyk-1991-233601/discussion/Kilka+refleksji+i+odniesienie+do+wsp%C3%B3wczesno%C5%9Bci,1500219>

Również w przestrzeni politycznej Ryszard Siwiec doczekał się uznania. Najpierw, w 2001 r., prezydent Czech Vaclav Havel przyznał mu pośmiertnie order Masaryka pierwszej klasy, następnie w 2003 r. został odznaczony Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski (jednak rodzina tragicznie zmarłego odmówiła przyjęcia tego odznaczenia z rąk prezydenta Aleksandra Kwaśniewskiego). Słowacy również postanowili uhonorować Siwca i nadali mu Order Podwójnego Białego Krzyża III klasy. Imieniem Ryszarda Siwca nazwano ulice: w Pradze (przy tej ulicy mieści się czeski Instytut Badania Reżimów Totalitarnych) i w Warszawie (obok stadionu, na którym doszło do samospalenia). W przestrzeni medialnej i okołomedialnej Siwiec stał się symbolem sprzeciwu wobec przemocy oraz naruszania wolności.

Temat inwazji na Czechosłowację został ponownie podjęty w 2012 r. w reportażu radiowym *Lech, Czech i Rus* (Chimiak i Szybińska, 2012)⁷. Dziennikarze wykorzystali nagrania archiwalne z czechosłowackiego radia i zestawili je z relacjami dwóch Polaków, którzy brali udział w działaniach wojsk Układu Warszawskiego. W tej realizacji mamy do czynienia z kontrastowym połączeniem materiałów archiwalnych i faktograficznych ze wspomnieniami oraz osobistymi refleksjami, niepozbawionymi subiektywności. W efekcie słuchacz otrzymuje dźwiękowy zapis bohaterkiej postawy Czechosłowaków, protestujących i walczących z najeźdźcami, skontrastowany z oficjalnymi przekazami medialnymi oraz wypowiedziami żołnierzy, którzy zostali zaangażowani w inwazję. W ich przypadku ocena działań militarnych także nie jest jednoznaczna. Mówią o nagłej mobilizacji, o atmosferze zdezorientowania i przygnębienia, o konieczności wykonywania rozkazu, którego sami nie rozumieli. Przywołany tu reportaż radiowy stanowi próbę rzetelnej i wieloaspektowej relacji z okresu inwazji. Stoi on w opozycji do zrealizowanego trzy lata wcześniej filmu fabularnego *Operacja Dunaj* (2009). Ten komediodramat, który cieszył się dużą popularnością wśród polskich widzów⁸, przedstawia odmienną interpretację wydarzeń z 1968 r. Sama inwazja została potraktowana jako pretekst (i zdarzenie incydentalne) do zestawienia stereotypowych poglądów na temat Czechów i Polaków. W jednej z recenzji filmowych można przeczytać:

Debiutujący w filmie Jacek Głomb traktuje tragiczny kontekst historyczny zupełnie pretekstowo (w zasadzie film nic by nie stracił, gdyby go nie było), prezentując nam korowód klisz i stereotypów dotyczących

7 Praca została uhonorowana dwiema prestiżowymi nagrodami: Grand Press 2012 i Local Press Awards Polska-Czechy.

8 W ciągu 17 dni emisji w polskich kinach wpływy od widzów osiągnęły wielkość 1 310 976 zł.

Polaków i Czechów. Wiadomo więc, że ci pierwsi to nieorganizowani, lekko melancholijni awanturnicy, którzy, jak dać im dwie kulki, to jedną zepsują, drugą zgubią. Czesi to z kolei jowialni domorośli filozofowie, potrafiący przy kuflu piwa godzinami rozprawiać o z pozoru nic niezna- czących wydarzeniach, stosując się do starej zasady, że „póki gadasz, póty żyjesz” (Burszta, 2009).

Film, będący wszak udaną opowieścią komediową, utrwała jednak w opinii społecznej interpretację inwazji w sposób żartobliwy, zbliżony bar- dziej do kabaretu niż do martyrologii. Odmienną postawę przyjęli twórcy reportażu radiowego, którzy zdecydowanie odeszli od groteski na rzecz rze- telnego, faktograficznego sprawozdania. Ich relacja pozbawiona jest ele- mentów satyrycznych, za to oddaje atmosferę niepokoju i dezorientowa- nia zarówno po stronie atakujących, jak i atakowanych. W tym kontekście można interpretować to dzieło audialne jako próbę zmierzenia się i rozli- czenia z przemilczanym oraz wstydliwie skrywanym grzechem. Reportaży- ści hołdują dziennikarskiej zasadzie obiektywności i dopuszczają do wypo- wiedzi obie strony konfliktu – wypowiadają się żołnierze (jako najeźdźcy), nagrani czterdzieści lat po wydarzeniu, mówią o nich z odległej perspektywy czasowej, starają się w ocenie tamtych zdarzeń zachować neutralność, jed- nak poczucie wstydu i zażenowania jest wyraźnie słyszalne w ich wypowie- dziach. Tego typu gesty foniczne, przy niewidzialności przekazu radiowego, szczególnie silnie oddziałują na odbiorcę-słuchacza. Jako druga strona konfliktu głos zabierają cywilni mieszkańcy Czechosłowacji, protestujący, aktywnie broniący się przed okupacją. Na tę część reportażu składają się nagrania archiwalne, do których dziennikarze dotarli po latach. Jak mówi autor reportażu Adrian Chimiak: „Nasz reportaż to próba rozliczenia się z historią. Pokazujemy, jak było naprawdę w Czechosłowacji w 1968 roku podczas interwencji wojsk Układu Warszawskiego”⁹. Sam reportaż koń- czy się optymistycznym dla Polaków zakończeniem, które stanowią słowa wypowiedziane przez współczesnego Czecha:

Kiedyśmy się spotykali z Polakami to dla nas było coś dziwnego, że oni rozmowę zaczynali słowami „Przepraszamy za 68”. (...) Dla 90 procent Czechów to jest ta sama historia jak bitwa pod Grunwaldem (Chimiak i Szybińska, 2012).

---

9 Wypowiedź autora na temat reportażu na stronie: <https://radio.opole.pl/101,168245,reportazysci-radia-opole-na-festiwalu-w-gdyni>

Polska – Niemcy: temat przewartościowany

Wzrost popularności tematyki historycznej w realizacjach radiowych oznacza, że coraz częściej pojawiają się reportaże dźwiękowe mówiące o czasach II wojny światowej i okresie tuż po niej. W tych dokumentach radiowych podejmowana jest kwestia relacji pomiędzy Polską a Niemcami, często jednak sprowadzona do relacji międzyludzkich: Polak – Niemiec. Daje się także zauważyć dużą ich rozpiętość. Od relacji: okupant – obrońcy do: zakochany Polak – zakochana Niemka. Dzieła audialne ostatnich dwóch dekad udowadniają, że reportażyści, reprezentujący pokolenie nieobciążone traumą wojenną, prezentują odmienny od dotychczasowego obraz relacji polsko-niemieckich. Nowością jest pojawienie się figury „dobrego Niemca” jako bohatera dźwiękowej opowieści z czasów II wojny światowej (Białek, 2019). Przykładami takich realizacji mogą być reportaże: *Burmistrz Piper* (Walenty i Słobodzian, 2012) oraz *Lista Zipsera* (Kamiński, 2011). Pierwszy z nich mówi o niemieckim burmistrzu Kowala, Ottomarze Piperze, znanym także jako Antoni Jasiński. Dziś, szukając informacji o nim, można przeczytać w internecie jego biogram i znaleźć wspomnienia, jak ratował Polaków i Żydów podczas okupacji. Wiadomości te pojawiły się jednak dopiero 60 lat po wojnie, a to za sprawą rozpoczętego w 2010 r. projektu poświęconego pamięci i niepamięci, prowadzonego przez Fundację Ari Ari¹⁰. Koordynatorzy projektu¹¹, wraz z grupą młodych wolontariuszy, przeprowadzili, jak to sami określają, „swoiste śledztwo w historii”. Pomysł pogłębionego udokumentowania losów Ottomara Pipera podsunęli im mieszkańcy Kowala podczas prac związanych ze zbieraniem historii mówionych. Zbieranie świadectw i dokumentacja losów Ottomara Pipera polegała na kwerendach w archiwach naukowych i domowych zbiorach kowalan, a także rozmowach z najstarszymi mieszkańcami miasta i okolic. W te badania dobrze wpisuje się reportaż, który powstał w Radiu Pomorza i Kujaw – *Burmistrz Piper* (Walenty i Słobodzian, 2012). Dokument jest rejestracją wspomnień mieszkańców Kowala, którzy pamiętają jeszcze Pipera. Z całej opowieści wyłania się obraz dobrego Niemca, życzliwego sąsiadom, który korzystając z dostępnych mu możliwości, pomagał Polakom. Po latach historia Pipera została jednak zapomniana. Dopiero badania podjęte przez Fundację Ari Ari oraz zrealizowany w Radiu PiK reportaż dźwiękowy przywróciły tę postać zbiorowej pamięci. Dzięki nim Ottomar Piper stał się

10 Szczegółowo działania Fundacji zostały opisane na stronie: <https://ariari.org/pl/dziedzictwo-kulturowe.html>

11 Byli nimi: Jerzy Giergielewicz, regionalista, emerytowany nauczyciel, pasjonat dziejów miasta, oraz Małgorzata Ratkowska z Fundacji Ari Ari.

bohaterem wielu publikacji w mediach regionalnych, a burmistrz Kowala przyznał mu pośmiertnie tytuł Honorowego Obywatela Miasta.

Kolejną historię o dobrym Niemcu można usłyszeć w reportażu Mariusza Kamińskiego *Lista Zipsera* (Kamiński, 2011). Reporter wykonuje pracę dziennikarza śledczego, z drobnych fragmentów informacji z oficjalnych źródeł i wspomnień nielicznych już świadków odtwarza wojenną historię Zipsera. Okazuje się, że był to Niemiec, który aktywnie ratował Polaków i Żydów z rąk hitlerowców. Był przedwojennym przedsiębiorcą (posiadał fabrykę mebli i tartak), zatrudniał Żydów z getta i Polaków skazanych na wywózki do Niemiec lub obozów koncentracyjnych. Dziennikarz, w swoim reportażu, ujawnia zaplecze pracy dziennikarskiej. Słuchacz towarzyszy mu w kolejnych rozmowach z urzędnikami, historykami, sąsiadami, podczas których reporter otrzymuje zaledwie wskazówki do dalszych poszukiwań. Wreszcie dziennikarz ustala adres żyjącej córki Zipsera, jedzie do niej do Wrocławia, a słuchacz towarzyszy mu w tej podróży. Dopiero od córki reporter zdobywa więcej informacji, poznaje historię ratowania Polaków i Żydów. Dziennikarzowi udaje się odnaleźć potomków uratowanych, dociera do nich, rejestruje ich świadectwa. Są to opowieści przypominające hollywoodzkie filmy wojenne. Skojarzenie ich z oscarową produkcją *Lista Schindlera* jest jak najbardziej uzasadnione. Zauważyły to także media lokalne, między innymi „Zamojski Dziennik Internetowy” opublikował artykuł o tym reportażu zatytułowany: „*Lista Schindlera*” po zamojsku. Reportaż okazał się na tyle interesujący, że zainspirował dziennikarzy lokalnych do podjęcia tematu, a w *Encyklopedii ludzi Zamościa*, autorstwa Andrzeja Kędziory, po raz pierwszy ukazała się rozbudowana nota biograficzna Zipsera.

Opisane powyżej reportaże wpisują się w typ reportaży historyczno-śledczych. Oznacza to, że dziennikarze podczas zbierania informacji i gromadzenia materiałów zamieniają się w detektywów, których zadaniem jest wykrycie oraz ujawnienie faktów do tej pory nieznanych, utajnionych lub przemilczanych. Tego typu działania często prowadzą do przedstawienia problemów z nowej perspektywy, ukazania ich w odmiennym kontekście. Tak też stało się z narracją historyczną obejmującą czasy II wojny światowej, opisującą relacje polsko-niemieckie. Dotychczasowe przekazy medialne, utrwalające obraz niemieckiego okupanta jako okrutnego hitlerowca, ustąpiły relacjom prezentującym innych Niemców, mieszkających wśród Polaków i Żydów, takich, którzy w czasach wojny zdecydowali się pomóc swoim sąsiadom. Dzięki reporterskiej dociekliwości, wytrwałości w poszukiwaniu świadków oraz cierpliwości w przeszukiwaniu archiwaliów powstały narracje audialne, które zmieniają dotychczasowe opinie i stają się inspiracją dla kolejnych mediów.

Z innej perspektywy na relacje polsko-niemieckie spojrzęły autorki reportażu *Bajka* (Kuźniak i Skawińska, 2006). To piękna, dźwiękowa opowieść o miłości pomiędzy Niemką i Polakiem, która przetrwała aż 60 lat. Ona – Elvira Profe, córka niemieckiego fabrykanta, on – Fortunat Mackiewicz, repatriant z Wileńszczyzny. Spotkali się zaraz po wojnie, zakochali, a następnie rozstali (w wyniku decyzji politycznych). Ponownie zobaczyli się po 50 latach i zostali szczęśliwym małżeństwem, które przyjęło podwójne nazwisko Mackiewicz-Profe. Tą miłosną historią zachwycała się większość mediów. Elvira i Fortunat stali się bohaterami wielu wywiadów i audycji. Współautorka omawianego reportażu, Andżelika Kuźniak, napisała o nich obszerny artykuł w „Wysokich Obcasach”, dodatku „Gazety Wyborczej” (Kuźniak, 2007). Inne media także podjęły ten temat. Publikacje o zakochanych pojawiły się w tak skrajnie różnych czasopismach, jak „Polityka” i „Fakt”. Niemiecka telewizja nakręciła o nich film dokumentalny, a kilkuminutowy reportaż telewizyjny o tej miłości można obejrzeć na portalu YouTube.

Przytoczone powyżej przykłady prezentują zmiany w narracji historycznej obejmującej relacje polsko-niemieckie z czasów II wojny światowej oraz wczesnego okresu powojennego. Stało się tak za sprawą nowego pokolenia dziennikarzy, nieobciążonego wojenną traumą. To oni odtwarzają historie, często już skazane na niebyt niepamięci. Odchodzi się od reportaży rozliczeniowych (bohater zbiorowy) na rzecz opowiadania ciekawej historii o człowieku (jednostka). Oczywiście wciąż powstają reportaże podejmujące temat II wojny światowej. Jest to o tyle istotne, iż istnieje już coraz mniej bezpośrednich uczestników zdarzeń. Dlatego działania reportażystów zmierzające do upamiętnienia tamtych chwil są szczególnie cenne. Stanowią także wartościowe świadectwo historyczne. Obok nich zaczęły się jednak pojawiać reportaże podejmujące problematykę relacji polsko-niemieckich w innym kontekście.

Podsumowanie

Reportaż radiowy może być rozpatrywany nie tylko jako relacja z rzeczywistości, ale także jako narracja. Przywołane w artykule reportaże dźwiękowe stanowią przykłady współczesnej medialnej narracji historycznej, zbudowanej jako dzieło sztuki audialnej, z wykorzystaniem radiowych środków wyrazu. Narracja ta nie jest wolna od wpływów ideologicznych i zgodnie z teorią nowego historyzmu stanowi przykład „iluzoryczności obiektywizmu w badaniach historii i neutralności dyskursu ją opisującego” (Burzyńska i Markowski, 2007, s. 499). Jak wykazano, wpływ na narrację historyczną ma przede wszystkim obowiązująca

ideologia polityczna¹², wraz z jej zmianą następuje także zmiana jakościowa w relacjonowaniu i interpretowaniu historii. W przypadku relacji polsko-czeskich można mówić o potrzebie rozliczenia z przeszłością, z powodów politycznych do tej pory wstydliwie skrywaną. Przytoczone realizacje reportażowe stanowią przede wszystkim relację ze zdarzeń, połączoną także z próbą usprawiedliwienia. Narrację tę można zakwalifikować jako reportaż historyczno-śledczy o faktach do tej pory przemilczanych. Odmienną sytuację obserwujemy w przypadku narracji dotyczącej historii polsko-niemieckiej. Lata powojenne to okres bolesnego rozliczania z przeszłością. Do roku 1989 narracja historyczna, prowadzona w mediach, przepełniona była drastycznymi wspomnieniami, relacjami z czasów nazistowskich wraz z opisem okrucieństw, do których dochodziło. Po transformacji politycznej w Europie Środkowej i Wschodniej następuje zmiana jakościowa w prowadzonej narracji medialnej. Wraz ze zbliżeniem politycznym, rozwojem współpracy gospodarczej, wejściem w struktury Unii Europejskiej, a także pod wpływem mediów zachodnich (w tym także produkcji filmowych), następuje zmiana charakteru narracji historycznej dotyczącej relacji polsko-niemieckich. Zmiana jakościowa oznacza przejście od skrajnie negatywnych ocen do tworzenia odmiennych obrazów poprzez wyszukiwanie pozytywnych przykładów wymykających się jednoznacznej ocenie. Należy także podkreślić, że temat każdego z przedstawionych w artykule reportaży miał swoją kontynuację w innych mediach, a nawet w przestrzeni pozamedialnej. Otwarcie wstydliwego tematu, jakim był udział Polski w inwazji na Czechosłowację, spowodowało konkretne działania polityków i zainspirowało twórców innych dziedzin (muzyki, literatury). Miejsce rozliczeń polsko-niemieckich zajęła nowa narracja, przewartościowana, nastawiona na pojednanie i współpracę. Tego typu medialna interpretacja zdarzeń jest zgodna z działaniami instytucji państwowych oraz organizacji pozarządowych. A zatem, tak jak zostało to zasygnalizowane we wstępie, można zauważyć istotny wpływ i wzajemne oddziaływanie historycznej narracji medialnej (w tym przypadku reportażu radiowego) na obowiązujące w tym okresie postawy ideologiczno-społeczne. Opowiadanie i interpretowanie historii uległo przemianie, co także przełożyło się na zmiany tematyczne i jakościowe w reportażu radiowym.

---

12 Należy zgodzić się z opinią M. Lisowskiej-Magdżiarz: „odwołujemy się do terminu ideologia (z całą świadomością kontrowersji terminologicznych, jakie się z tym słowem wiążą; uznajemy jednak, że nie czas tutaj ani miejsce, żeby się nimi zajmować)” (Lisowska-Magdżiarz, 2006, s. 17).

BIBLIOGRAFIA

- Bachura, J. (2012). *Odstony wyobraźni. Współczesne słuchowisko radiowe*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Białek, M. (2010). *Polski reportaż radiowy. Wybrane zagadnienia*. Poznań–Opole: Scriptorium.
- Białek, M. (2019). *Rzeczywistość dźwiękiem spisana: studia o reportażu radiowym*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Burzyńska, A. i Markowski, M. (2007). *Teorie literatury XX wieku*. Kraków: Znak.
- Drygas, M. (2010). Wyzwolić wyobraźnię. W: A. Skworz i A. Niziołek, *Biblia dziennikarstwa*. Kraków: Znak, 307-328.
- Kaziów, M. (1973). *O dziele radiowym*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Klimczak, K. (2011). *Radiowe reportaże o krzywdzie i cierpieniu*. Łódź: Primum Verbum.
- Lisowska-Magdziarz, M. (2006). *Analiza tekstu w dyskursie medialnym*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Pawlik, A. (2014). *Teatr radiowy i jego gatunki*. Toruń: Wydawnictwo MADO.
- Pleszkun-Olejniczakowa, E. (2012). „*Muzy rzadko się do radia przyznają*”. *Szkiecy o słuchowiskach i reportażach radiowych*. Łódź: Primum Verbum.
- Skrzypczak, J. (1999). *Popularna encyklopedia mass mediów*. Poznań: Kurpisz.
- Smyk, J. (2018). *Antologia polskiego reportażu radiowego*. Warszawa: Polskie Radio.
- Wójciszyn-Wasil, A. (2012). *Sztuka radiowa w Polsce i jej krytyka do 1939 roku*. Lublin: Wydawnictwo KUL.

Netografia

- Burszta, M. (2009). *Polak, Pepik, dwa bratanki*. Pozyskano z: <https://www.filmweb.pl/reviews/recenzja-filmu-Operacja+Dunaj-8434> (dostęp: 30.03.2022).
- Dawid Hallmann: Cena*. Pozyskano z: <https://www.youtube.com/watch?v=V45agtzxeWA> (dostęp: 30.03.2022).
- Fundacja Ari Ari*. Pozyskano z: <https://ariari.org/pl/dziedzictwo-kulturowe.html> (dostęp: 30.03.2022).
- Kilka refleksji i odniesienie do współczesności*. Pozyskano z: <https://www.filmweb.pl/film/Us%C5%82yszcie+m%C3%B3j+krzyk-1991-233601/discussion/Kilka+refleksji+i+odniesienie+do+wsp%C3%B3%C5%82czesno%C5%9Bci,1500219> (dostęp: 15.12.2021).
- Kuźniak, A. (2007). *Elwira i Fortunat*. Pozyskano z: <http://www.wysokieobcasy.pl/wysokie-obcasy/1,96856,4550439.html> (dostęp: 30.03.2022).

„*Lech, Czech i... Rus – Czechosłowacja '68*” – reportaż Adriana Chimiaka i Magdaleny Szybińskiej. Pozyskano z: <https://radio.opole.pl/123,200,lech-czech-i-rus-czechoslowacja-68-reportaz-adri> (dostęp: 15.12.2021).

PRO8L3M – Krzyk. Pozyskano z: <https://www.youtube.com/watch?v=5j32VJYiSvE> (dostęp: 30.03.2022).

Reportażysty Radia Opole na festiwalu w Gdyni. Pozyskano z: <https://radio.opole.pl/101,168245,reportazysty-radia-opole-na-festiwalu-w-gdyni> (dostęp: 30.03.2022).

Tekstowo. Pozyskano z:

https://www.tekstowo.pl/piosenka,taco_hemingway,influenza_feat__gruby_mielzky__prod__borucci__.html (dostęp: 30.03.2022).

WRAP Couple marry after 50 yrs of separation by the Iron Curtain. Pozyskano z: *WRAP Couple marry after 50 yrs of separation by the Iron Curtain* – YouTube (dostęp: 30.03.2022).

Zamościopedia. Pozyskano z: <http://zamosciopedia.pl/index.php?f01=3x1xZx1999xxxxxxxx&idss=1680523s9591>

Reportaże radiowe

Chimiak, A., Szybińska, M. (2012). *Lech, Czech i Rus*. Radio Opole.

Drygas, M. (1992). *Testament*. Polskie Radio.

Kamiński, M. (2011). *Lista Zipsera*. Radio Lublin.

Kuźniak, A. i Skawińska, M. (2006). *Bajka*. Studio Reportażu i Dokumentu Polskiego Radia.

Walentyń, Ż. i Słobodzian, M. (2012). *Burmistrz Piper*. Radio PiK Bydgoszcz.

Filmy

Operacja Dunaj (cz. *Operace Dunaj*), (2009), reż. J. Głomb (film fabularny), prod. polsko-czeska.

Ustyszcie mój krzyk (1991), reż. M. Drygas (film dokumentalny).

Monika Białek – adiunkt w Instytucie Mediów, Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej Uniwersytetu Gdańskiego. Naukowo zajmuje się komunikacją medialną, ze szczególnym uwzględnieniem przekazu radiowego oraz artystycznych form audialnych. Zawodowo była związana z Polskim Radiem. Jest autorką książek *Polski reportaż radiowy: wybrane zagadnienia* (2010) oraz *Rzeczywistość dźwiękiem spisana: studia o reportażu radiowym* (2019), a także wielu artykułów naukowych poświęconych artystycznym formom radiowym.

